

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
DE HALLEPOORT

N°002

JUNI 2012

BRUSSELSE KERKEN BESCHERMD?

NAAR EEN GEÏNTEGREERDE ERFGOEDBENADERING

.....
THOMAS COOMANS

Hoofddocent KU Leuven & Raymond Lemaire
International Centre for Conservation,
Lid van de Koninklijke Commissie voor
Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
.....

In Brussel vormen de historische kerken erfgoed dat sterk zichtbaar aanwezig is. Deze gebouwen vertonen de rijkdom van alle architectuurstijlen die in de loop van de geschiedenis in deze stad zijn toegepast. Vele tientallen kerken zijn dan ook eersterangsmonumenten die een belangrijke rol spelen in de stedenbouwkundige structuur van de stad. Vooral de oudste gebouwen zijn ondertussen beschermd, maar talrijke andere verdienen dat ook. Dit artikel analyseert de beschikbare juridische middelen en schetst het huidige beschermingsbeleid van het Brussels Gewest. Het beschouwt het gebruik van de kerken en de godsdienstige ontwikkelingen, maar gaat ook in op herbesteding van deze gebouwen. Ten slotte stelt het de verwaarlozing en in bepaalde gevallen zelfs het verval van sommige kerken aan de kaak¹.

Sacraal modernisme: de Sint-Jan-de-Doperkerk in Molenbeek werd gerestaureerd vanwege haar status van beschermd monument (T. Coomans, 2011 © SOFAM).

Met 110 kerken in Brussel is er geen discussie mogelijk: er zijn er te veel. Ik denk dat we binnen twintig jaar met een zeventigtal kerken zullen overblijven. Het zal gemakkelijker zijn om kerken van de hand te doen die gebouwd werden in de jaren 1960 en 1970. Dat zijn kerken met een plat dak zonder enige historische waarde.” Dat zei een hoge verantwoordelijke van de katholieke kerk in Brussel in een recent interview². Zelfs al moeten die cijfers met een korrel zout worden genomen, deze uitlating is ongebruikelijk in het officiële discours van de kerk. Ze drukt duidelijk een bezorgdheid uit over de veroudering van de parochianen en hun slinkende aantal. De sluiting van de Sint-Katelijnekerk op 1 januari 2012 bracht een verhitte discussie op gang. De nieuwe Brusselse hulpbisschop erkent het probleem maar maant tot voorzichtigheid aan: “De ontwijding van kerken is een nieuwe uitdaging voor alle betrokken partijen; (...) [kerken] zijn nog altijd sterke symbolische plaatsen die bewaard moeten blijven; (...) het is noodzakelijk om een dialoog te voeren met de overheid, die bepaalde verwachtingen heeft. Een terugwerkende strategie is verloren spel.”³

ERFGOED OP HET KRUISPUNT DER WEGEN

Het is duidelijk dat een groot aantal parochiekerken de komende jaren voor het probleem van het kerkgebruik zal komen te staan. Enerzijds zijn er in de Vijfhoek te veel kerken in vergelijking met het reële religieuze gebruik dat ervan wordt gemaakt. De meeste kerken van de Vijfhoek zijn beschermd, dus zullen nieuwe bestemmingen moeten worden gevonden die bij hun statuut van monument aansluiten. Het debat rond de Sint-Katelijnekerk toont aan hoe moeilijk de betrokken instanties de herbestemming in een erfgoedkader kunnen plaatsen (afb. 1). Anderzijds zijn verschillende parochiekerken in wijken in de negentien gemeenten waar de huidige bevolking andere erediensten beoefent een soort losgeslagen ‘spookschepen’ geworden.

Afb. 1

Welke gebruikswaarde? De Sint-Katelijnekerk in Brussel, in 1981 beschermd, op 1 januari 2012 gesloten voor de eredienst, nu onderwerp van een vinnig debat rond haar toekomstige gebruik (T. Coomans, 2011 © SOFAM).

De kwestie van het kerkgebruik is een van de grootste patrimoniale uitdagingen die zich het komende decennium aan de drie Belgische gewesten zullen stellen, of ze dat nu willen of niet. Deze discussie vloeit trouwens voort uit een veel breder maatschappelijk debat over de verhouding tussen Kerk en Staat, twee instellingen die een zware identiteitscrisis doormaken tegen de ach-

De kwestie van het kerkgebruik is een van de grootste patrimoniale uitdagingen die zich het komende decennium aan de drie Belgische gewesten zullen stellen, of ze dat nu willen of niet.

tergrond van een economische crisis. In 2001 droeg de Staat de voogdij over de kerkfabrieken op de drie gewesten over. De kwestie van de openbare financiering van de eredienst en het secularisme wordt nu in elk gewest anders benaderd⁴. In 2004 heeft het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn wetgeving ter zake via een decreet aangepast⁵. In

2008 startte minister-president Charles Picqué, die zich terdege bewust was van de noodzaak van een grondiger hervorming, overleg met experts om rekening te houden met de eigenheid en de sociologische, juridische en economische complexiteit van het religieuze feit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Deze diepgaande wetenschappelijke studie moest uitmonden in een wetgeving die op de reële situatie inspeelde. De conclusies werden voorgesteld op een bezinningscolloquium op 31 mei 2010 aan de Universitaire Stichting: ‘De problematiek van een hervorming van het stelsel van de eredienst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest’⁶. Een van de bijdragen betrof de cultusgebouwen en de financiële gevolgen van hun bescherming of niet-bescherming⁷.

Dit artikel ligt in het verlengde van deze bezinning. Eerst worden de verschillende types bescherming, de wetgeving en de gevolgen van de bescherming bekeken. Dan wordt gewezen op de nood aan een overlegde regionale strategie en aan een mentaliteitswijziging. We beperken ons bewust tot de

Afb. 2

Cultusdiversiteit: in 2003 werd de orthodox-Syrische kerk van Mor Izozoel in Schaerbeek opgericht (A. le Bihan, 2012 © MBHG).

cultusgebouwen, zonder uit het oog te verliezen dat die slechts een onderdeel zijn van een veel uitgebreider religieus erfgoed, dat ook een omvangrijk roerend erfgoed omvat⁸, een muzikaal patrimonium (orgels, klokken), een funerair erfgoed en ook een archeologisch erfgoed, zonder daarbij het immateriële erfgoed te vergeten.

Erfgoedwording en algemeen belang
In de dynamiek van de erfgoedwording is het noodzakelijk alle ideologische kloven te overbruggen en kerkgebouwen te beschouwen als culturele ruimten waarvan het algemeen belang hun huidige gebruik ver overstijgt. De culturele en patrimoniale dimensie biedt een onmiskenbare 'toegevoegde waarde', maar kan uiteraard niet de religieuze dimensie vervangen. Deze blijft de meest passende voor een cultusplaats.

Elke eredienst vindt plaats in een ruimte waarin gelovigen en een bedienaar

samenkomen. De benaming van deze gebouwen hangt af van de godsdienst (kerk, tempel, synagoge, moskee, enz.) en van hun statuut (kathedraal, basiliek, kapel, enz.). Sommige gebouwen zijn groot en springen in het oog, andere zijn klein en onopvallend; sommige zijn oud, soms heel oud, andere zijn recent of tijdelijk. Deze verscheidenheid kenmerkt momenteel het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, maar dat is niet altijd het geval geweest⁹. De verscheidenheid van gebouwen voor de eredienst is een van de zichtbaarste materiële uitdrukkingen van een steeds kosmopolitischer bevolking¹⁰ en ze zal zich ongetwijfeld de komende jaren spectaculair ontwikkelen (afb. 2).

Binnen deze overvloed van gebouwen moet een fundamenteel onderscheid worden gemaakt tussen gebouwen bestemd voor de *openbare* eredienst en gebouwen bestemd voor de *private* eredienst. Openbaar zijn alle erediensten

Afb. 3

Vaste erfgoedwaarde: de Zavelkerk, een onbetwist monument, werd deskundig gerestaureerd met overheidssubsidie (T. Coomans, 2010 © SOFAM).

die erkend zijn door de Staat, die instaat voor de materiële organisatie, met name de bouw en het onderhoud van de gebouwen, alsook het salaris van de bedienaars. De niet door de Staat erkende erediensten worden als *privaat* beschouwd. Dit onderscheid gaat terug tot het Concordaat van 1801-1802 en werd vanaf de grondwet van 1831 in de Belgische wetgeving opgenomen¹¹. Zo worden, in het geval van de rooms-katholieke kerk in Brussel, enkel de parochiekerken en de kathedraal voor de openbare eredienst erkend en via kerkfabrieken beheerd (Keizerlijk decreet, 1807; Besluit op de kerkfabrieken, 1849; Wet op het tijdelijke van de eredienst, 1870; Ordonnantie tot wijziging van het keizerlijk decreet van 30 december 1809 op de kerkfabrieken, 19 februari 2004, *Belgisch Staatsblad*, 18 maart 2004).

Omgekeerd worden de kerken en kappen van kloosters, abdijen, scholen,

ziekenhuizen, enz. niet erkend voor de openbare eredienst en zijn ze dus *privaat*; de meeste worden beheerd door verenigingen zonder winstoogmerk (vzw's) die instaan voor de gebouwen en hun geestelijken. Dit onderscheid tussen openbare en private eredienst is essentieel, vooral om de kwestie van de bescherming en de gevolgen van de erfgoedwording van de kerken te begrijpen¹².

De inschrijving op de monumentenlijst of de wettelijke bescherming kan worden gedefinieerd als de erkenning door de overheid van de erfgoedwaarde van een openbaar of *privaat* onroerend goed. Het basisconcept van de bescherming is het *algemeen belang*; het wordt zonder onderscheid toegepast op zowel openbare als private onroerende goederen. De *erfgoedwording* is het proces van de erkenning van het *algemeen belang* van een specifiek onroerend goed die in de bescherming van dat goed

uitmondt. Dit is een democratisch proces waarbij diverse partijen zijn betrokken: het wordt geregeld door wettelijk vastgestelde procedures en er is een beroepsmogelijkheid. In principe is een bescherming definitief, maar de wetgever heeft toch voorzien in een procedure tot opheffing van de bescherming (BWRO, art. 239). De gevolgen van de bescherming betreffen enerzijds de beperking van de rechten van de eigenaar, die zijn goed niet meer mag wijzigen zonder instemming van de instanties bevoegd voor het erfgoed, en anderzijds de financiële overheidssteun voor de conservatie van het betrokken goed.

DE VERSCHILLENDE SOORTEN BESCHERMING EN DE WETGEVING

Op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is een zestigtal openbare en private eredienstplaatsen als monument beschermd. Ze zijn echter niet allemaal op dezelfde manier beschermd. De reden daarvoor is eenvoudig: de beschermingen bestrijken een periode van 1936 tot 2010 en gebeurden niet alleen volgens een wetgeving die onvermijdelijk is veranderd, maar ook volgens een constant evoluerende belangstelling voor erfgoed. Elke generatie bepaalt immers zelf haar prioriteiten en haar beleid, zoals onder meer blijkt uit de jaarlijkse thematiek van de Erfgoeddagen.

De eerste Belgische wet op het behoud van monumenten en landschappen dateert van 7 augustus 1931¹³. Ze maakte de bescherming van onroerende goederen als monument of als landschap mogelijk. Zo beschermde het K.B. van 3 mei 1936 op het grondgebied van Brussel-Stad zes kerken bestemd voor de katholieke eredienst als monument: Sint-Michiël en Sint-Goedele (toen nog geen kathedraal), de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk, de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk (afb. 3), de Sint-Niklaaskerk, de Sint-Jan-de-Doper ten Begijnhofkerk, en de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandkerk. Hetzelfde besluit beschermde ook twee delen van kerken die niet meer voor de eredienst waren bestemd, met name de barokke toren van de oude Sint-Katelijnekerk en het

gotische koor van de oude Onze-Lieve-Vrouw van Lakenkerk. In 1936 kon er nog geen sprake zijn van de bescherming van de nieuwe Sint-Katelijnekerk en de Onze-Lieve-Vrouw van Lakenkerk, nochtans twee meesterwerken van architect Joseph Poelaert, gebouwd in respectievelijk 1851-1889 en 1852-1907¹⁴ (afb. 4). In december 1936 werd de Sint-Denijskerk van Vorst als monument beschermd, net als de gevel van de Brigittinenkapel. In dat laatste geval ging het om een gedeeltelijke bescherming van een kapel die al sinds de Franse Revolutie was ontwid en die tot opslagplaats, slagerij en tot slot balzaal was omgevormd.

De gedeeltelijke bescherming vormt een probleem omdat ze binnen eenzelfde gebouw onderscheid maakt tussen delen met verschillende waarden, ten koste van een algehele architecturale en patrimoniale visie. Toch is de gedeeltelijke bescherming nog altijd een courante praktijk in Brussel. Zo zijn

Om in te spelen op de groei van de hoofdstad Brussel in de 19de eeuw werden de meeste parochiekerken die te klein geworden waren, gesloopt en vervangen door monumentale gebouwen.

vier kerken gedeeltelijk beschermd: de 'oude delen' van de Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe (1942)¹⁵, de Sint-Agathakerk in Sint-Agatha-Berchem (1950) en de Sint-Pieterskerk in Sint-Pieters-Woluwe (2004), alsook de barokgevel van de Heilige Drievuldigheidskerk in Elsene (1955) (afb. 5). Soms werd een gedeeltelijke bescherming later tot het hele gebouw uitgebreid: de Brigittinenkerk, gevel beschermd in 1936 en de rest van het gebouw in 1953, en de Sint-Jacob-op-de-Koudenbergkerk, gevel beschermd in 1951 en de rest van de kerk in 1959.

Op enkele uitzonderingen na¹⁶ werden alle kerken van voor 1800 op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tussen 1936 en 1960 beschermd bij toepassing van de wet van 1931. Alle kerken van vóór het Concordaat van 1801 zijn domaniaal, dat wil zeggen openbaar bezit. Slechts enkele werden ontwid en kregen een nieuwe

bestemming: de Brigittinenkapel in Brussel, de oude Onze-Lieve-Vrouw van Lakenkerk en de Sint-Niklaaskerk in Neder-Over-Heembeek (afb. 6). Merken we op dat de kerk van de Ter Kamerenabdij, die sinds 1796 was gesloten, opnieuw voor de eredienst werd bestemd na de restauratie van 1920-1940. Om in te spelen op de groei van de hoofdstad Brussel in de 19de eeuw werden de meeste parochiekerken die te klein geworden waren, gesloopt en vervangen door monumentale gebouwen. Het spectaculairste voorbeeld is dat van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken, waarvan het oude gotische koor bewaard bleef op het kerkhof op enkele meters van de nieuwe kerk. Andere voorbeelden van de vervanging van plattelandskerken in de rand door monumentale gebouwen zijn de Sint-Jan-de-Doperkerk in Molenbeek, de Sint-Gertrudiskerk in Etterbeek, de Sint-Servaaskerk in Schaarbeek, de Sint-Joostkerk in Sint-Joost-ten-Node, de Sint-Pieterskerk in Jette, de Sint-Gil-

liskerk in Sint-Gillis, de Sint-Martinuskerk in Ganshoren, de Sint-Hubertuskerk in Bosvoorde, en recenter de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Stokkel¹⁷. Als gevolg van de monumentenwet van 1931 en de erfgoed-

bewustwording tijdens het interbellum werden de landelijke kerkjes bewaard en herbestemd, terwijl op andere plaatsen nieuwe kerken werden gebouwd, zoals de Sint-Adrianuskerk in Boondaal (Elsene) en de Sint-Petrus en Pauluskerk in Neder-Over-Heembeek. Andere te kleine kerken werden dan weer uitgebreid in plaats van afgebroken, zoals de Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe, de Sint-Pieterskerk in Ukkel en de Sint-Pieterskerk in Sint-Pieters-Woluwe.

De kerken die na 1800 werden gebouwd, vormen een belangrijk aandeel van het Brusselse erfgoed, dat hoegenaamd niet als dusdanig werd erkend¹⁸. Tussen 1959 en 1976, de gouden jaren van de 'verbrusseling', werd geen enkele kerk als monument beschermd. Wel werden het Elisabethpark en het Jubelpark, met respectievelijk de basiliek van Koekelberg¹⁹ en de Grote Moskee,²⁰ in 1972 en

Afb. 4

Erfgoedenigma: de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken en de Koninklijke Crypte, twee nationale monumenten bij uitstek, zijn nog altijd niet beschermd (T. Coomans, 2009 © SOFAM).

Afb. 5

Paradoxe grenstoestand: slechts een deel van de op de gemeenten Elsene en Sint-Gillis gelegen Drieuldigheidskerk is beschermd (A. le Bihan, 2012 © MBHG).

Afb. 6

Van eredienst tot cultuur: de Sint-Niklaaskerk in Neder-Over-Heembeek, in 1932 ontwid en leeggemaakt, in 1940 beschermd, wordt sinds 1953 als cultureel centrum gebruikt (T. Coomans, 2011 © SOFAM).

Afb. 7

Exotisch erfgoed: de Russisch-orthodoxe kerk in Ukkel is het eerste niet-katholieke gebouw voor de eredienst dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd beschermd (A. le Bihan, 2012 © MBHG).

1976 als landschap beschermd. In beide gevallen maakte een cultusgebouw dus deel uit van een beschermd landschap maar was het niet als monument beschermd. In die periode had dit onderscheid financiële gevolgen, aangezien beschermde landschappen geen recht hadden op subsidies.

De eerste 19de-eeuwse kerken die als monument werden beschermd, waren de Koninklijke Mariakerk in Schaarbeek in 1976, gevolgd door de Sint-Katelijnekerk in Brussel en de Sint-Jozefskerk in de Leopoldswijk in 1978. Twee betonkerken uit de jaren 1930, de Sint-Jan-de-Doperkerk in Molenbeek en de Sint-Augustinuskerk in Vorst, werden beschermd in respectievelijk 1984 en 1988²¹ (afb. 1). Het duurde nochtans tot 1989 vooraleer het eerste neogotische gebouw werd beschermd, met name de private Sint-Julianakapel in Sint-Joosten-Node²². Ook drie gebouwen van andere erediensten werden beschermd: de Russisch-orthodoxe kerk in Ukkel in 1984 (afb. 7), de Grote Synagoge aan de Regentschapsstraat in 1995²³ en de Koninklijke Protestantse Kapel op de Kunstberg in 2001.

Ondertussen was de bevoegdheid inzake monumenten en landschappen op het Brusselse grondgebied van de Belgische Staat overgeheveld naar de Cultuurraden in 1970, vervolgens naar de Franse en Vlaamse Gemeenschap in 1980, en tot slot naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989. Na deze institutionele verschuivingen richtte het Gewest een eigen bestuur en een eigen Commissie voor Monumenten en Landschappen op en voerde het een eigen wetgeving en subsidiëringstelsel in²⁴. De Wet op de bescherming van monumenten en landschappen van 7 augustus 1931 werd op 4 maart 1993 vervangen door de Ordonnantie inzake het behoud van het onroerende erfgoed. Deze werd op haar beurt op 5 juni 2004 vervangen door het *Brusselse wetboek van de ruimtelijke ordening* (BWRO)²⁵, waarvan de 5de titel (art. 206-250) betrekking heeft op 'de bescherming van het onroerende erfgoed' en nog altijd van toepassing is, ondanks enkele wijzigingen. De laatste wijziging dateert van 14 mei 2009 (*Belgisch Staatsblad*, 27 mei 2009) en trad in voege per 1 januari 2010.

Afb. 8

De limieten van de deelbescherming: enkel de glasramen van de Heilige Familiekerk in Sint-Lambrechts-Woluwe werden in 1992 beschermd (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

Het is de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die het beschermingsbesluit afkondigt, nadat ze gunstig advies heeft gekregen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Het BWRO geeft een precieze omschrijving van de beschermingsprocedure, de noodzaak van een op criteria gebaseerde motivering, en de rol van de verschillende betrokken partijen: eigenaars, aanvragers, administratie, enz. (BWRO, art. 222-239). Het maakt de bescherming van een onroerend goed mogelijk op basis van het algemeen belang, gemotiveerd door historische, archeologische, artistieke, esthetische, wetenschappelijke, sociale, technische of volkskundige waarden (BWRO, art. 206).

Een onroerend goed kan op verschillende manieren worden beschermd: als monument (geheel of gedeeltelijk), als geheel (een samenhangende groep van onroerende goederen), als landschap of als archeologische vindplaats. De 'vrijwaringszones van het onroerend erfgoed' die bij sommige beschermde goederen horen, beschermen de omgeving ervan. Een onroerend goed kan ook worden ingeschreven op de bewaarlijst; dat heeft andere gevolgen, vooral financiële, want in dat geval zijn er geen subsidies (BWRO, art. 210-221). Tot slot kan een onroerend goed gewoon worden ingeschreven op de inventaris van het onroerend erfgoed (BWRO, art. 207-209).

Deze inventaris is nog in grote mate onvolledig in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest maar wordt momenteel verwezenlijkt²⁶.

Als gevolg van de evolutie van de wetgeving, waarbij opeenvolgende beschermingsformules werden uitgewerkt zonder ooit de oude beschermingen bij te werken, worden de gebouwen voor de eredienst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op heel uiteenlopende manieren behandeld:

- beschermd monument in zijn geheel, met of zonder vrijwaringszone;
- gedeeltelijk beschermd monument, met of zonder vrijwaringszone;
- beschermd monument in een beschermd landschap;
- beschermd monument op een archeologische vindplaats;
- beschermd geheel: in het geval van een kerk of kapel van een school of klooster;
- monument of geheel in een beschermd landschap;
- ingeschreven als monument of als landschap op de bewaarlijst;
- opgenomen in de vrijwaringszone van een beschermd gebouw of landschap;
- ingeschreven op de inventaris van het onroerend erfgoed, of bij gebreke daaraan, alle gebouwen "waarvoor een bouwvergunning afgegeven werd of die voor 1 januari 1932 gebouwd werden" (BWRO, art. 333). Deze overgangsbepaling geldt sinds 1993.

Afb. 9

Monument of landschap?
De Grote Moskee ligt in het
als landschap beschermde
Jubelpark en heeft als
dusdanig recht op subsidie
voor de dak- en gevelwerken
(A. le Bihan, 2012 © MBHG).

Daarbij komt de specifieke kwestie van de roerende goederen. Wanneer een kerk als monument wordt beschermd, worden het orgel²⁷, de altaren, doopvonten, glas-in-loodramen en andere roerende goederen automatisch beschermd omdat ze als 'onroerend door bestemming' worden beschouwd. Omgekeerd kan het zijn dat enkel één roerend goed wordt beschermd – en dus subsidieerbaar wordt – terwijl de kerk waarin het zich bevindt geen enkele wettelijke bescherming geniet. Er zijn twee dergelijke gevallen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: de glas-in-loodramen van de Heilige Familiekerk in Sint-Lambrechts-Woluwe, in 1992 beschermd (afb. 8), en het orgel van de Sint-Annakerk in Oudergem, in 2005 beschermd.

EEN NOODZAKELIJKE GEÏNTEGREERDE STRATEGIE

De problematiek van de sluiting van de kloosters en de toekomst van hun gebouwen en tuinen is niet nieuw. Al sinds de jaren 1970 trekken deze particuliere eigendommen in de stad de aandacht van de vastgoedmarkt. Het gaat om een traag, regelmatig en onopvallend proces dat op tientallen kloosters betrekking heeft. De afbraak van de neogotische kerken van de paters scheutisten in Anderlecht in 1981 en van de Zusters van het Heilig Hart in Jette in 1994 was een groot patrimoniaal verlies. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de huidige geschillen rond het kerkelijk onroerend erfgoed precies betrekking hebben op gebouwen en parken

van voormalige kloosters. Het geval van de franciscanessen missionarissen van de Tervurenlaan is interessant: een klein gedeelte van het park dat in 1984 aan verkaveling was ontsnapt, werd in 1998 op de bewaarlijst ingeschreven en droeg van dan af de naam Monsanto-park. Drie andere voorbeelden komen verderop aan bod. Het probleem van de kloosters en hun parken is niet typisch voor Brussel maar doet zich in de meeste steden in West-Europa en Amerika voor³⁵.

In tegenstelling tot buurlanden zoals het Verenigd Koninkrijk en Nederland is de sluiting van parochiekerken een vrij recent fenomeen in België. Het is duidelijk dat – in het licht van de huidige leegloop van de katholieke

Afb. 10

Goed gelegen: de private Sint-Antoniuskerk van de minderbroeders in Brussel heeft recht op een hoge restauratiesubsidie omdat ze deel uitmaakt van een wijkcontract (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

Afb. 11

'Neogotisch buitenhuis' naast een park: de Sint-Hubertuskerk in Watermaal-Bosvoorde is niet beschermd maar wel opgenomen in de vrijwaringszone van het in 1997 als landschap beschermde Jagersveldpark (T. Coomans, 2011 © SOFAM).

kerken, de aftakeling van de gebouwen en de economische crisis - zowel de kerkfabrieken als de gemeenten er alle belang bij hebben hun parochiekerken te laten beschermen. Dat zou immers betekenen dat het Gewest instaat voor 80% van de restauratiekosten, die zonder bescherming ten laste van de gemeenten zouden zijn. De gemeenten Molenbeek en Sint-Gillis zouden van de restauratie van de Sint-Jan de Doperkerk en de Sint-Gilliskerk geen prioriteit hebben gemaakt zonder de aanzienlijke steun van het Gewest na de bescherming ervan (afb. 1). Net zomin trouwens als Schaarbeek voor de Koninklijke Sint-Mariakerk en de Sint-Suzannakerk³⁶, Elsene voor de Sint-Bonifatiuskerk of Vorst voor de Sint-Augustinuskerk.

De verloedering van cultusgebouwen en hun onderbenutting zetten sommige parochies ertoe aan bescherming aan te vragen als ultiem middel om een ramp op korte termijn af te wenden. De gemeenten zijn immers niet bereid grote sommen te injecteren in gebouwen die zo goed als buiten gebruik zijn, terwijl ze zelf met economische, maatschappelijke en veiligheidsproblemen kampen. Twee recente gevallen in Anderlechtse parochies illustreren dit: de Sint-Franciscus Xaveriuskerk in Kuregem werd in 2008 beschermd (afb. 12) en de kerkfabriek van de Sint-Vincentius-a-Paulokerk in Scheut diende in 2009 een beschermingsaanvraag in. De laatste herziening van het BWRO maakt dit soort *ad hoc*-bescherming op vraag van de eigenaar niet langer mogelijk

Afb. 12

Noodoplossing: een kapel werd in de zijbeuk van de in 2008 beschermde Sint-Franciscus-Xaveriuskerk in Anderlecht ingericht (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

(Herziening van het BWRO van 14 mei 2009; *Belgisch Staatsblad*, 27 mei 2009; inwerkingtreding op 1 januari 2010). De niet-beschermde Sint-Hubertuskerk in Bosvoorde staat voor grote restauratiewerken, die de gemeente niet wenst uit te voeren zolang er geen herbestemmingsplan is uitgewerkt.

Als gevolg van de internationale ontwikkeling van Brussel is het aantal 'nationale' katholieke gemeenschappen, zoals de Poolse, de voorbije twee decennia sterk toegenomen, en dit heeft enkele parochiekerken een tweede leven gegeven. De overname van particuliere katholieke kerken door andere christelijke, fundamentalistische of orthodoxe kerken is recenter; de voormalige Sint-Franciscus Xaveriuskerk van de jezuïeten aan de Stalingradlaan werd de Grieks-orthodoxe kathedraal van de Heilige Aartsengelen Michaël

en Gabriël; de Sint-Jozefskerk aan de Frère-Orbansquare, vroeger van de redemptoristen, is door de priesterbroederschap Sint-Pius X overgenomen; de voormalige kerk van de francisca-

De gemeenten zijn immers niet bereid grote sommen te injecteren in gebouwen die zo goed als buiten gebruik zijn, terwijl ze zelf met economische, maatschappelijke en veiligheidsproblemen kampen.

nen aan de Paleizenstraat in Schaarbeek werd de Sint-Nicolaaskathedraal van de Roemeens-orthodoxe gemeenschap. De meeste van deze kerken zijn niet beschermd en waren het voorwerp van vastgoedtransacties. Wanneer ze een beschermd particulier gebouw overnemen, hebben de nieuwe

gemeenschappen er alle belang bij zich als parochie te laten erkennen vooraleer restauratiewerken aan te vatten, om recht te hebben op 80% subsidie in plaats van 40%.

Dat is de intentie van de orthodoxe gemeenschap die onlangs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de beschermde Sint-Julianakapel in Sint-Joosten-Node heeft gekocht. Dit scenario zou de komende jaren frequenter kunnen worden, vooral als gevolg van overdrachten van kerkgenootschappen. Het is niet ondenkbaar dat een evangelische, pentecostalistische of islamitische gemeenschap op zoek naar een geschikte eredienstplaats een leegstaande, al dan niet beschermde katholieke parochiekerk zou aankopen.

Afb. 13

Stedelijke ensceering: de Sint-Servaaskerk en de Louis Bertrandlaan in Schaarbeek maken deel uit van de talrijke prestigieuze 19de-eeuwse stedenbouwkundige ontwikkelingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

Wil dat zeggen dat er momenteel geen onderling afgestemd beleid ter zake is en dat het 'ieder voor zich'-principe overheerst in de gemeenten en de parochies? Getuigt het geringe aantal richtlijnen aan de kerkfabrieken vanwege het vicariaat-generaal van Brussel van een gebrek aan visie? De katholieke kerk lijkt haar patrimoniale en toeristische ambities te beperken tot de kathedraal en de gotische en barokke kerken van het stadscentrum³⁷. Het schip van de basiliek van Koekelberg wordt regelmatig gebruikt voor tentoonstellingen met een religieus of artistiek karakter, weliswaar met betaalde toegang³⁸.

Er was wel een aanzet tot een erfgoedbeleid op het gebied van de bescherming van kerken tussen 2000 en 2004 onder staatssecretaris Willem Draps, die in vier jaar tijd de bescherming van twaalf

kerken opstartte. Opvallend is dat de Staat net toen de voogdij over de kerkfabrieken op de gewesten overdroeg (2001) en dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wetten ter zake uitvaardigde (2004)³⁹. Slechts vier kerken werden sindsdien beschermd, in 2005 en 2008-2009, maar de beschermingsprocedure van twee was al voor 2004 opgestart⁴⁰.

Naar het voorbeeld van het Vlaams Gewest⁴¹, van (in mindere mate) het Waals Gewest⁴² of van de meeste buurlanden zou een globale patrimoniale benadering van de erediensplaatsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moeten worden overwogen. Wat de Brusselse kerken zo waardevol maakt, is hun visuele en monumentale impact op de grote stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de 19de en 20ste eeuw die de nieuwe wijken van de hoofdstad moesten

verfraaien. Onder de opvallendste stedenbouwkundige kaders – behalve de basiliek van Koekelberg, de Onze-Lieve-Vrouw van Lakenkerk, de Sint-Maria-kerk in Schaarbeek en de Sint-Augustinuskerk in Vorst (afb. 13) – vermelden we de Sint-Jozefskerk in de Leopoldswijk, de Sint-Servaaskerk en de Heilige Familiekerk van Helmet in Schaarbeek, de Sint-Gilliskerk in Sint-Gillis, de Onze-Lieve-Vrouw Onbevlektkerk op het Vossenplein in Brussel, de Sint-Bonifatiuskerk, de Heilige Drievaldigheidskerk, de Heilig-Kruiskerk en de Onze-Lieve-Vrouw Boodschapkerk in Elsene, de Sint-Lambertuskerk in Laken, de Sint-Antoniuskerk in Etterbeek, de Sint-Hubertuskerk in Bosvoorde, de Sint-Petrus en Pauluskerk in Neder-Over-Heembeek, de Sint-Hendrikskerk en de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk van Kapelleveld in Sint-Lambrechts-Woluwe,

Afb. 14

Miskend meesterwerk: de Sint-Jobkerk in Ukkel, een zeldzaam gebouw met centraal plan is nog niet beschermd; het werd in 1909 door de Antwerpse architect Jules Bilmeyer ontworpen naar het model van de dom van Aken (A. le Bihan, 2012 © MBHG).

de O.-L.-Vrouw der Genade te Vogelzang en Sint-Aleydiskerk in Sint-Pieters-Woluwe, de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdeskerk in Jette, de Sint-Antoniuskerk in Vorst, de Onze-Lieve-Vrouw Onbevleete Ontvangenis in Evere, de Sint-Juliaankerk in Oudergem, de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk en de Sint-Jozefskerk in Anderlecht. Al deze kerken werden niet alleen ontworpen als religieuze monumenten maar ook, en vooral, als gemeentelijke en stedelijke monumenten. Hun grootte in verhouding tot hun bebouwde en beplante omgeving markeerde het middelpunt van wijken, waaraan ze vaak hun naam gaven; ze structureerden de openbare ruimte, sloten vergezichten af en benadrukten het silhouet van de stad. Kortom, deze monumentale kerken maakten integraal en structureel deel uit van het stedelijke landschap.

Sommige grote en waardevolle gebouwen uit de 'lange 19de eeuw', zoals de Onze-Lieve-Vrouw van Lakenkerk⁴³, de Sint-Remigiuskerk in Molenbeek, de Sint-Jobkerk in Ukkel (afb. 14), de Sint-Hubertuskerk in Bosvoorde, de anglicaanse *Holy Trinity* in Elsene of de Sint-Jan-Berchmanskerk van het Sint-Michielscollege in Etterbeek⁴⁴ zijn nog altijd niet beschermd. Enkele kleinere maar kwaliteitsvolle gebouwen, zoals de neogotische kapel van de broeders maristen aan de Zandgroeflaan in Oudergem of de Schots-Presbyteriaanse St. Andrews in Elsene, verdienen eveneens bescherming. Met uitzondering van drie modernistische betonkerken blijft het religieuze erfgoed uit het interbellum grotendeels miskend. De Sint-Adrianuskerk en de Onze-Lieve-Vrouw Boodschapkerk in Elsene, de Sint-Petrus en Pauluskerk in Neder-Over-Heembeek, de Sint-Alenakerk in Sint-Gillis, de Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hartkerk (en haar opmerkelijke glas-in-loodramen), de Sint-Vincentius a Pauluskerk in Anderlecht, de Onze-Lieve-Vrouw-van-Lourdeskerk in Jette, de Sint-Pauluskerk in Sint-Pieters-Woluwe, enz. komen gezien hun intrinsieke architecturale waarde zeker voor bescherming in aanmerking. En de cultusgebouwen van na 1945 worden zonder meer genegeerd, terwijl die het meest bedreigd zijn. Als we de kerkleiding mogen geloven, zullen dit

Afb. 15

Kwetsbaar wegens onbegrip: de Sint-Julianuskerk in Oudergem, in 1961-1962 ontworpen door Simon Brigode en in 1963-1965 gebouwd, is een fraai voorbeeld van kerkelijke architectuur in de geest van Vaticanum II, maar haar erfgoedwording is niet vanzelfsprekend (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

de eerste kerken zijn die 'van de hand worden gedaan' wegens hun plat dak en het gebrek aan historische waarde⁴⁵. De kwetsbaarheid van het recente erfgoed is ook in de buurlanden te zien, waar de kerken uit de jaren 1950 en 1960 probleemloos worden afgebroken of zonder al te veel scrupules worden omgebouwd. Toegegeven, de religieuze architectuur uit de tweede helft van de 20ste eeuw in Brussel haalt misschien geen uitzonderlijk hoog niveau in vergelijking met andere hoofdsteden⁴⁶. Wellicht is de eindeloze financiering van de basiliek van Koekelberg hiervan de oorzaak. Het interessantste Brusselse kerkelijke gebouw uit die periode was het paviljoen *Civitas Dei* op de Wereldtentoonstelling van 1958, maar dat is niet bewaard⁴⁷. Toch zijn de Sint-Martinus in Ganshoren, de Heilige Pius X in Vorst, de Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel in Sint-Pieters-Woluwe, de Verrijzeniskerk in Molenbeek, de Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand en

de Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Hemelen in Watermaal-Bosvoorde, de Onze-Lieve-Vrouw van Blankedelle en de Sint-Julianuskerk in Oudergem (afb. 15) allemaal gebouwen met een ontegensprekelijke erfgoedwaarde⁴⁸.

We mogen echter niet uit het oog verliezen dat een bescherming, hoewel ze de juridische basis vormt van het beleid rond monumenten en landschappen, niet alle problemen oplost. Drie recente gevallen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bewijzen de omvang van de vastgoedbelangen en de politieke druk rond de eventuele bescherming van private erediensplaatsen die te koop werden gesteld.

- Ondanks gunstig advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen werd de Gesù-kerk van de Vlaamse jezuiten in Sint-Joost-ten-Node, tegenover de Kruidtuin, uiteindelijk niet beschermd, om de ontwikkeling van een particulier

vastgoedproject niet in de weg te staan.

- De kapel van de Heilig-Hartschool in Jette werd in 2000 op de bewaarlijst ingeschreven als onderdeel van een geheel (afb. 16). De eigenaar is erin geslaagd deze inschrijving door de Raad van State nietig te laten verklaren en probeert te allen koste zich van de grafkapel van de stichtster te ontdoen. Een soort van geheugenzelfmoord.

- Het klooster van de Zusters van de Eucharistie aan de Wienerlaan in Watermaal-Bosvoorde: het park werd in 2007 als landschap beschermd, maar de omwonenden hebben de uitbreiding van de bescherming tot het klooster en de kerk gevraagd om een project voor sociale herinschakeling te blokkeren dat in de gebouwen zou worden ondergebracht. De kwestie van de eigendom van het oude klooster en zijn kapel gaf bij die gelegenheid aanleiding tot betwistingen.

Vermelden we nog het dramatische geval van de kapel van het Rijksadministratief

Afb. 16

Erfgoedzelfmoord: de neogotische schoolkapel van het Heilig Hart in Jette werd in 1933 gebouwd als schrijn voor de relik van de heilige Madeleine-Sophie Barat, de stichteres van het Instituut van het Heilig Hart van Jezus; ze is nu verwaarloosd en voor vernieling bestemd door de zusters zelf (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

Afb. 17a & 17b

'Geheugenverlies': de sloop van de Sint-Gertrudiskerk in Etterbeek in 1993 heeft van het Van Meyelplein een niemandsland gemaakt (A. le Bihan, 2012 © MBHG).

Centrum in de oude Financiëntoren, een pareltje van architectuur en moderne decoratie, 'toevallig' ontdekt tijdens een werkbezoek in 2004 en twee dagen later door de eigenaar afgebroken, nog voor een urgentieprocedure kon worden ingezet. Delen van deze kapel zouden gedemonteerd zijn en op een 'overnemer' wachten.

NAAR EEN MENTALITEITSWIJZIGING ROND GEBRUIKSWAARDE

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest blijft de sloop van parochiekerken zoals die van Sint-Rochus aan de Antwerpsesteenweg in 1972, Sint-Anna in Koekelberg in 1985 en Sint-Gertrudis in Etterbeek in 1993 een uitzondering, maar hij heeft wel 'geheugengaten' geslagen in het stedelijke weefsel (afb. 17a en b).

De volledige herbestemming van kerken is tot nu toe bijzonder zeldzaam gebleven in Brussel. Het gaat dan vooral om schoolkapellen die tot turnzalen zijn omgebouwd, zoals bij de Zusters van Onze-Lieve-Vrouw in Anderlecht of in het Mariacollege in Schaarbeek. Sommige gebouwen die al lange tijd buiten gebruik zijn, zoals de oude kerk van de franciscanen in de Paleizenstraat in Schaarbeek of de Sint-Juliana-

De tijdelijke openstelling van kerken voor asielzoekers heeft dan weer de aandacht gevestigd op een vorm van medegebruik, zelfs van beschermde gebouwen.

kapel in Sint-Joost-ten-Node, werden recent door orthodoxe gemeenschappen overgenomen en opnieuw ingewijd. Het geval van de oude anglicaanse kerk in de Stassartstraat in Elsene, in 2009 verbouwd tot een bar-discotheek, is tot heden een uitzondering en blijft marginaal - ondanks grote media-aandacht - gezien het secundaire karakter van de straat. Omgekeerd zou het al aangehaalde geval van de Gesù-kerk in Sint-Joost-ten-Node, waarvan de toren het stadsbeeld in grote mate bepaalt, een belangrijke stap naar een mentaliteitswijziging moeten zijn. Het debat gaat nu over welk soort gebruik erin zal slagen het monument te doen overleven.

Of het nu gaat om de Gesù-kerk en de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk in Kuregem, of recenter de Heilige Familiekerk in Schaarbeek, de Sint-Hubertuskerk in Bosvoorde en de Sint-Katelijnekerk in Brussel, de Brusselse pers laat nu in elk geval de verschillende meningen over de plannen horen⁴⁹. De tijdelijke openstelling van kerken voor asielzoekers heeft dan weer de aandacht gevestigd op een vorm van medegebruik, zelfs van beschermde gebouwen (afb. 18). Het publieke debat bevordert immers de mentaliteitsverandering die noodzakelijk is voor de herbestemming van parochiekerken, in afwachting van de eerste concrete verwezenlijkingen.

Talrijk zijn de parochiekerken waarin een kleine erediensruimte in een hoekje is ingericht, terwijl de rest van de ruimte slechts bij grote feesten wordt gebruikt of gewoon aan de duiven wordt overgeleverd (afb. 12). In dergelijke gevallen moet naar medegebruik worden gezocht, of de gebouwen nu beschermd zijn of niet, om niet alleen hun levensvatbaarheid en voortbestaan te verzekeren, maar ook hun erfgoedwaarde op maat van de wijk en van alle lokale gemeenschappen⁵⁰. De reflectie die nu plaatsvindt rond de Heilige Familiekerk van Helmet in Schaarbeek is bemoeiend (afb. 19). Ondanks zijn grote stedenbouwkundige impact zou het mogelijk moeten zijn dit niet-beschermde gebouw op te delen voor een gebruik door diverse 'doelgroepen', terwijl een gedeelte ervan een erediens-

plaats zou blijven. Deze nieuwe vorm van samen wonen, die wordt gecoördineerd door ATRIUM, het agentschap van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dat stadsinvesteringen en de ontwikkeling van handelswijken stimuleert, stoelt op een economische reflectie, een patrimoniale benadering en een architecturaal project⁵¹. Medegebruik vereist ook een zekere juridische verbeelding en het uitwerken van geschikte huurcontracten en 'gebruikerscharters'.

Een globale inspanning voor een erfgoedvisie is noodzakelijk en kan slechts door het Gewest worden geleverd, in overleg met de gemeenten en

kerkfabrieken, in het bredere kader van de hervorming van het stelsel van de erediens, zoals aan het begin van dit artikel werd uiteengezet. Vermelden we in deze context de recente initiatieven tijdens de Open Monumentendagen om kerken op te waarderen - met name het erfgoed van na de Tweede Wereldoorlog in 2008 - of de Dag van de Open Kerken, die sinds 2008 door de Stichting Open Kerken wordt georganiseerd⁵².

In enkele landen waar zelfs de meeste parochiekerken particulier zijn, besteden de gewestelijke en landelijke regeringen steeds meer aandacht aan de erfgoedwaarde van de erediensplaatsen. In Québec maakt de *Commission des Biens Culturels* sinds 2000 van het religieuze erfgoed een van haar prioriteiten⁵³. In Nederland was 2008 het Jaar van het religieus erfgoed, en dit mondde uit in de uitwerking van een nationaal strategisch plan dat ruime verspreiding kende⁵⁴. Op 24 juni 2011 keurde het Vlaams Parlement de conceptnota 'Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk' goed. In Vlaanderen spelen instellingen als het CRKC en KADOC een fundamentele en exemplarische rol in het behoud van het onroerende, roerende, archiefkundige en digitale erfgoed⁵⁵. In Québec, Duitsland, Nederland, Vlaanderen, enz. verschijnen gespecialiseerde publicaties⁵⁶, naast handboeken met praktische richtlijnen voor het onderhoud en beheer van het religieuze erfgoed en een methode voor een waardige sluiting van de kerken⁵⁷. In andere landen, zoals Frankrijk, blijft het onderwerp gevoelig⁵⁸, maar daar wordt de fakkel overgenomen door stichtingen en burgerverenigingen⁵⁹.

Verantwoordelijken van verenigingen en overheden van een vijftiental landen beslisten de handen in elkaar te slaan nadat ze verscheidene informele ontmoetingen hadden gehad en de grote uitdagingen voor het religieuze erfgoed hadden gedefinieerd, zoals het verschillende kerkgebruik, de eigendomsregelingen, de juridische en verzekeringskundige aansprakelijkheid, de onderhoudsproblemen, de duurzame ontwikkeling, de beveiliging van de kunstwerken, de openstelling voor het publiek, de toeristische ontwikkeling, enz. Zo ontstond in 2011 het Europese

Afb. 18

Tijdelijk medegebruik: de Sint-Jan-de-Doperkerk van het Begijnhof heeft meermaals asielzoekers verwelkomt (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

Afb. 19

Lege ruimte zoekt gebruiker: de Heilige Familiekerk in Helmet in Schaarbeek is rijp voor medegebruik (T. Coomans, 2008 © SOFAM).

netwerk *Future for Religious Heritage: the European network for historic places of worship*⁶⁶. Deze burgerwegingen, die vanuit de basis komen en niet aan gevestigde kerken zijn gelieerd, willen de rol overnemen van overheden en religieuze instellingen die met politieke, economische en identiteitscrisissen af te rekenen hebben.

Deze overgang van cultus naar cultuur vereist veel creativiteit en een grondige mentaliteitsverandering bij alle actoren⁶⁴, naast een grotere soepelheid inzake de gevolgen van de bescherming, vooral wat het gebruik van de kerkgebouwen betreft. Een gebouw dat niet langer wordt gebruikt voor het doel waarvoor het werd ontworpen, is niet

per se gedoemd tot fossilisatie, verval of vernieling, *a fortiori* wanneer het gaat om emblematische gebouwen zoals monumentale kerken. Bescherming mag in geen geval het principe van de gedeeltelijke of gehele herbestemming belemmeren, maar moet een stimulans geven aan het debat rond de gebruikswaarde. Er zijn talloze voorbeelden van opmerkelijke historische kerken, waarvan sommige zelfs tot het werelderfgoed behoren, die hun overleven louter te danken hebben aan hun herbestemming in de loop der eeuwen⁶². Dat is de ultieme uitdaging van de erfgoedwording, het proces waarbij elke generatie de patrimoniale waarden ter discussie stelt op basis van nieuwe criteria en een aangepast gebruik.

**CHRONOLOGISCHE LIJST
VAN BESCHERMINGEN VAN
RELIGIEUZE GEBOUWEN IN
HET BRUSSELS HOOFDSTEDE-
LIJK GEWEST**

1936 (05.03)

Brussel, Sint-Michiel en Sint-Goedele (monument)

1936 (05.03)

Brussel, Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandkerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel, Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel, Sint-Jan de Doperkerk, Begijnhofkerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel, Sint-Niklaaskerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel, toren van de voormalige Sint-Katelijnekerk (monument)

1936 (05.03)

Brussel / Laken, koor van de voormalige Onze-Lieve-Vrouwkerk (monument)

1936 (21.12)

Brussel, gevel van de voormalige Brigittinenkapel (monument)

1936 (21.12)

Vorst, Sint-Denijskerk (monument)

1937 (27.09)

Brussel, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Rijke Klarenkerk (monument)

1938 (08.03)

Ukkel, Stalle, Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandskapel (monument)

1938 (25.10)

Anderlecht, Sint-Pieter en Guido-kerk (monument)

1938 (25.10)

Ukkel, Sint-Pieterskerk (monument)

1940 (14.03)

Brussel / Neder-Over-Heembeek, voormalige Sint-Niklaaskerk (monument)

1942 (27.04)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Lambertuskerk, oude delen: toren, kapconstructie, schip en zijbeuk (monument) en site van het voormalige kerkhof (landschap)

1942 (28.12)

Brussel, Magdalenakerk (monument)

1943 (31.07)

Brussel, Sint-Jan en Sint-Stefaan-ter-Minimenkerk (monument)

1944 (07.04)

Brussel / Haren, Sint-Elisabethkerk (monument)

1949 (22.11)

Watermaal-Bosvoorde, Sint-Clemenskerk (monument)

1950 (25.10)

Sint-Agatha-Berchem, Sint-Agathakerk, oude delen: toren, schip en koor (monument)

1951 (22.12)

Brussel, Sint-Jakobskerk op de Koudenberg, gevel (monument)

1953 (03.02)

Jette, voormalige prelaatwoning van de abdij van Dieleghem (monument)

1953 (30.06)

Brussel, voormalige Brigittinenkapel, uitbreiding (monument)

1953 (30.06)

Elsene, kerk en voormalige abdijgebouwen van Ter Kameren (monument)

1955 (10.11)

Elsene / Sint-Gillis, Heilige Drievuldigheidkerk, gevel (monument)

1958 (24.12)

Brussel, Onze-Lieve-Vrouw van de Finistèrekerk (monument)

1959 (02.12)

Brussel, Sint-Jakobskerk op de Koudenberg, uitbreiding (monument)

1959 (02.12)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Lennekemarekapel en huis (monument) en omgeving (landschap)

1959 (02.12)

Oudergem, oude priorij van het Roodklooster, onderdeel van het Zoniënwoud (landschap)

1965 (16.11)

Oudergem, oude priorij van het Roodklooster, gebouwen (monument)

1972 (08.11)

Koekelberg / Ganshoren, Elisabethpark (landschap), met inbegrip van de Heilig Hartbasiliek

1974 (17.09)

Brussel, park van Laken (landschap), met inbegrip van de Sint-Annakapel en bron

1975 (04.11)

Brussel, Groot Godshuis Pachéco (monument), met inbegrip van de kapel

1976 (09.11)

Schaarbeek, Koninklijke Sint-Mariakerk (monument)

1976 (18.11)

Brussel, Jubelpark (landschap), met inbegrip van de Grote Moskee

1977 (19.04)

Ukkel, Nekkersgatmolen en omgeving (site), met inbegrip van de kapel van het Nationaal Werk der Oorlogsinvaliden (nu OCMW Ukkel), Reisdorfflaan

1981 (07.12)

Brussel, Sint-Katelijnekerk (monument)

1981 (13.05)

Brussel, Sint-Josephkerk, gevels en daken (monument)

1981 (24.03)

Brussel, gebouwen van het voormalige Onze-Lieve-Vrouw-ter-Rijke Klarenklooster (monument)

1983 (09.10)

Schaarbeek, Koninginneplein en omgeving van de Koninklijke Mariakerk (landschap)

1984 (04.07)

Brussel, ondergrondse structuren van het Koudenbergpaleis (monument), met inbegrip van de onderbouw van de kapel

1984 (22.02)

Schaarbeek, Sint-Jan en Nikolaaskerk (monument)

1984 (24.07)

Ukkel, Russisch-Orthodoxe kerk (monument) en omgeving (landschap)

1984 (29.02)

Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Jan-de-Doperkerk (monument)

1984 (29.02)

Watermaal-Bosvoorde, omgeving van de Sint-Clemenskerk (landschap)

1985 (22.10)

Brussel / Haren, omgeving van de Sint-Elisabethkerk (landschap)

1988 (08.08)

Vorst, Sint-Augustinuskerk (monument)

1989 (30.03)

Brussel, site en tuinen van de voormalige Ter Kamerenabdij (landschap)

1989 (30.03)

Sint-Joost-ten-Node, Sint-Juliana-kapel (monument)

1992 (02.07)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Heilige Familiekerk, glasramen (monument)

1993 (06.05)

Elsene / Brussel, voormalige Ter Kamerenabdij (landschap) en gebouwen (monument)

1994 (08.09)

Vorst, site en gebouwen van de voormalige abdij (monument en landschap)

1994 (23.03)

Brussel, Koninklijke Militaire School, met inbegrip van de kapel, Renaissancelaan (monument)

1995 (09.02)

Brussel, Hoofdsynagoge van Brussel en Consistoriehuis (monument)

1995 (16.03)

Sint-Gillis, Sint-Gilliskerk (monument)

1996 (07.03)

Vorst, kerk van de paters barnabieten, Brugmannlaan (bewaarijst als monument)

1997 (17.04)

Brussel / Neder-Over-Heembeek, Kluispark (landschap), met inbegrip van de toren en de archeologische vindplaats van de voormalige Sint-Pieter en Pauluskerk

1997 (24.04)

Watermaal-Bosvoorde, Jagersveldpark (landschap) met vrijwaringszone die de Sint-Hubertuskerk bevat

1997 (29.05)

Oudergem, Hertoginnedal, site van de voormalige abdij, met inbegrip van de Sint-Annakapel (landschap)

1997 (29.05)

Evere, Sint-Vincentiuskerk (monument)

1998 (02.07)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Hendrikskerk (bewaarijst als monument)

1998 (09.07)

Etterbeek, Sint-Antonius van Paduakerk (bewaarijst als monument)

1998 (11.06)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Koninklijk Instituut voor Doven, Stommen en Blinden, met inbegrip van de kapel, Georges Henrilaan (bewaarijst als monument)

1998 (16.07)

Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Barbarakerk (bewaarijst als monument)

1998 (29.10)

Sint-Pieters-Woluwe, Monsantopark, deel van het voormalige kloosterpark van de zusters franciscanessen missionarissen, François Gaylaan (bewaarijst als landschap)

1998 (22.01)

Ukkel, Instituut Montjoie, met inbegrip van de oude kapel van de zusters Fidèles Compagnes de Jésus (bewaarijst als monument)

1999 (14.01)

kerkhof van Brussel-Laken, met inbegrip van het koor van de voormalige Onze-Lieve-Vrouwekerk (landschap), en vrijwaringszone die het voorplein en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken en de Koninklijke Crypte bevat

1999 (18.03)

Elsene, Sint-Bonifatiuskerk (monument)

1999 (29.04)

Instituut van de Oeuvre du Calvaire, met inbegrip van de kapel en het park, Waversesteenweg (bewaarijst als geheel)

2000 (15.06)

Jette, Magdalenakerk, redemptoristenklooster en tuin (bewaarijst als landschap)

2000 (25.05)

Jette, kapel van het Heilig Hart (bewaarijst als geheel), in 2007 (23.10) opgeheven door de Raad van State

2001 (08.11)

Brussel, Sint-Jan-Berchmanscollege, met inbegrip van de Sint-Michielskapel, Priemstraat (geheel)

2001 (22.11)

Oudergem, Sint-Annakapel (monument) en archeologische vindplaats van het oorspronkelijke dorp (archeologische vindplaats) - reeds opgenomen in het beschermd landschap van Hertoginnedal (1997)

2001 (22.11)

Brussel, Nassaukapel, Koninklijke Bibliotheek (monument)

2001 (22.11)

Brussel, paleis van Karel van Lotharingen en Protestantse Koninklijke Kapel (geheel)

2001 (29.11)

Brussel, Sint-Annakapel naast de Magdalenakerk (monument)

2002 (04.09)

Sint-Lambrechts-Woluwe, voormalig domein Lindthout, met inbegrip van de kapel der Zusters van het Heilig Hart (ensemble)

2002 (05.12)

Oudergem, gebouwen van de voormalige abdij Hertoginnedal (monument) - reeds opgenomen in beschermd landschap (1997)

2002 (13.11)

Schaarbeek, voormalig domein Walckiers, met inbegrip van de kapel van de Zusters van de Heilige Familie, Chaumontelstraat (geheel)

2003 (09.10)

Schaarbeek, Sint-Servaaskerk (monument)

2003 (16.10)

Brussel, Sint-Antonius van Paduakerk en klooster van de franciscanen conventuelen (geheel)

2003 (27.03)

Schaarbeek, Sint-Suzannakerk (monument)

2004 (04.03)

Etterbeek, Sint-Antonius van Paduakerk (monument)

2004 (04.03)

Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Hendrikskerk (monument)

2004 (19.02)

Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Pieterskerk: koorapsis en toren van de oude kerk (monument), met vrijwaringszone die de moderne kerk en haar omgeving bevat

2005 (14.04)

Brussel, oude kapel van het Bruggmannziekenhuis, Van Gehuchtenplein (monument)

2005 (16.06)

Brussel, kerk en kloostergebouwen van de paters dominicanen, Renaissancelaan (monument) en tuin (landschap)

2005 (22.12)

Oudergem, orgel van de Sint-Anakerk (monument)

2006 (04.05)

Schaarbeek, omgeving van de Sint-Suzannakerk (landschap)

2007 (19.07)

Watermaal-Bosvoorde, kloosterpark van de zusters van Eucharistie, Wienerlaan (landschap) met vrijwaringszone die de kloosterkapel en -gebouwen omvat

2008 (26.06)

Anderlecht, Kuregem, Sint-Franciscus Xaveriuskerk (monument)

2009 (04.06)

Sint-Joost-ten-Node, Sint-Joostkerk (monument)

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Bасыn, Stephane Demeter, Paula Dumont, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brugghe, met de medewerking van Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Dossier: Blaise Beaume, Marco Bollen, Sylvianne Modrie, Philippe Sosnowska, Wolfgang Vahsen

Varia: Françoise Boelens, Thomas Coomans, Michael De Bouw

News: Ann Degraeve, Paula Dumont, Myriam Goblet, Elisabeth Gybels, Michèle Herla, Michèle Kreutz, Harry Lelièvre, Isabelle Leroy, Cecilia Paredes, Brigitte Vander Brugghe

VERTALING

Hilde Pauwels, Eric Tack, Gitracom

NALEZING

Mia Verstraete, Harry Lelièvre en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Jean-Marc Klinkert

DRUK

Dereume Printing

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Philippe Piéreuse, Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

De meeste iconografische documenten werden ter beschikking gesteld door de auteurs en zijn afkomstig van verschillende verzamelingen (referentie vermeld bij elke illustratie).

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Park van de Hallepoort (foto A. de Ville de Goyet, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

ARB - Académie royale de Belgique
ASB - Archief van de Stad Brussel
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
KMSKB - Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2012/6860/11

Cette revue paraît également en Français sous le titre BRUXELLES PATRIMOINES